

Сана чаастар.

Аат тыл.

Сана чаастарын туьунан уопсай ойдобулу оьолор оссо алын кылаастарга ылбыттар, ону тордус кылааска кэнэтэн салгыы сайыннараллар. Ол курдук аат тыл, дабааьын аат, солбуйар аат уонна туохтуур уорэтиллэр.

Учебникка ити чаастары уорэтии программаттан кыра уратылаах, холобур, дабааьын ааты барыы солбуйар ааты уонна туохтууру уорэппит кэннэ коруллэр. Тордус кылааска аат тылы кэнэтэн барыах иннинэ урут барыллыбыт сана чаастарын: аат тылы, дабааьын ааты уонна туохтууру санатан хатыланар. Манна тирэх таблица туттуллар.

Торообут тылы тордус кылааска уорэтиигэ аат тыл сурун мэстэни ылар. Бу теманы уорэтэр кэмнэ уорэнээччилэр аат тылы ахсаанынан уонна падежтарынан уларытарга, таба суруйарга салгыы эрчиллэллэр. Аат тылы уорэтии синтаксиска тирэбирэн ытытыллар, маннук улэ оьо аат тылы ырытар, этиигэ таба туттар сатабылын сайыннарар, логической толкуйун чочуйар.

Аат тылы уорэтии кэмигэр тыллар этиигэ ситимнэьиилэрэ киэнник ырытыллар, онно аат тыл этии олоьун тустуургэ, тыл ситимигэр кыттарын арааран быьаарыахха, хоробур: *кун таьыста* – этии олоьо, *куну айхаллыыбыт* – тыл ситимэ.

Тордус кылааска аат тылы уорэтии сурун уратыта падежтарынан уларыыыта буолар. Падежтары арааран уорэтэр кэмнэ уорэнээччилэр анализтыыр дьобурдара сайдар, аат тыллары, сыьыарыылары таба суруйарга уорэнэллэр.

Этиллибитин курдук, аат тылы уорэтэр кэмнэ тексинэн улэ утумнаахтык барара наада. Ол курдук текси ырытан, аат тылы арааран ырытан баран, кинини тыл ситимигэр, этиигэ уонна текскэ туттуу соругар турар.

Аат тыллар падежтарынан уларыыылары уорэтии тумугэр уорэнээччилэр маннык билиилэри ылыахтаахтар:

1) саха тылыгар аьыс падеж баар, падежтар ханнык ыйытыыларга хоруйдууллара;

2) аат тыллар биир ыйытыыга хоруйдуур уонна сыьыарыыларамарынныыр буоллахтарына, биир падежка тураллар (ак-ка, ок-ко, оьо-ьо, отох-хо).

Аат тылы предмети бэлиэтиирин туьунан ойдобулу уьус кылааска билбиттэрэ. Тордус кылааска аат тыл предмет бэйэтэ буолбакка, аата буоларын ойдотуллэр.

Падеж суолтата оьо ойдууругэр ыараханын быьыытынан тордус кылааска барыллыбат. падеж грамматической суолтатын оьо барыллаан ойдуурун ситиьэргэ схемалары туьаныахха. Уорэнээччи хас биирдии падеж ханнык

сыбыарыылаабын туспа тутан оцдуу сылдыара ирдэммэт, арааран баран, ханнык падеж сыбыарыыта буоларын эндэппэккэ быбаарара эрэйиллэр. Уорэнээччи бастаан аат тыл ханнык ыйытыыга хоруйдуурун быбаарыахтаах, онтон ыйытыынан сирдэтэн, ханнык падежка турарын этиэхтээх. Аат тыл биир падежка сыбыарыытын корунэ элбэх (ат **-ы**, эт-**и**, от-**у**, уут-**у**), онон уорэнээсси аат тыл сыбыарыыларын тумэ тутан билэрэ ирдэммэт (холобур, туохтуур падеж сыбыарыыта **-ы** диэн).

Дабаабын аат.

Саха тылыгар дабаабын ааттар предмет хаачыстыбатын, бэлиэтин кордороллор. Оттон предмет атын предметкэ сыбыаны кордорор бэлиэтэ саха тылыгар сыбыарыы комото суох аат тылынан эмиэ бэриллэр (тимир ат, таас дьизэ, солко былаат). Дабаабын аат угус тубэлтэбэ аат тыллары быбаарар. Дабаабын аат суолтатын этиигэ олобуран быбаарыллар: *Манан хаар сири сапта. Сана хаар сири сапта. Халын хаар сири сапта.*

Этииттэн дабаабын ааты быбаарарга манныгы ойdonуохтээх:

- 1) дабаабын аат этиигэ ойдоос чилиэн буолар;
- 2) предмет хаачыстыбатын араас ортуттэн бэлиэтиир;
- 3) бэйэтин суолтатыгар сылдьан формата уларыйбат.

Дабаабын аат предмет араас бэлиэтин кордорор:

- 1) *онун*: кыбыл хаалтыс, куох от, хара баттах, сиэр ат, урун эбэ, борон куобах;
- 2) *костор дьуьунун*: тоугурук алаас, модьу кьи, синньигэс тиит, уьуктаах харандаас, эдэр кьи;
- 3) *кээмэйин*: уьун быа, кылгас илии, урдук тиит, ыарахан сугэьэр;
- 4) *амтанын*: минньигэс ас, аьы мин;
- 5) *бириэмэтин*: бугунну киинэ, кунуску чэй, кизьээни аьылык, сааскы кэм, сайынны сынньалан;
- 6) *ис хаачыстыбатын*: куттас уол, хорсун кьи, моку быьыы, албын саьыл;
- 7) *туохтаабын*: саалаах кьи, дьоллоох олох, арыылаах килиэп;
- 8) *предмеккэ сыбыаны*: мас дьизэ, комус тиит, тыс этэрбэс, тимир оьох.

Дабаабын аат бэлиэтиир хаачыстыбатын араабын уорэнээччи ойдуу сылдыара ирдэниллибэт. Учутал дабаабын суолтатын быбаарарыгар манна бэриллибит курдук холобурдары биэрэр. Уорэнээччилэргэ атын дабаабынны булларар уонна араас этиилэри онорторор.

Дабаабын аат суолтата этиигэ ханнык ыйытыыларга хоруйдуурунан быбаарыллар: *хайдах? ханнык? (хайдах этий? – эмис эт, ханнык кэмий? – сааскы кэм).*

Дабаабын аат туьунан оболор манныгы билиэхтээхтэр:

1. Предмет бэлиэтин кордорор.
2. Хайдах? ханнык? диэн ыйытыларга хоруйдуур.
3. Этиигэ аат тылга сыстар.
4. Дабаабын суолтатыгар уларыбат.
5. Этиигэ ойбос чилиэн буолар.

Дабаабын ааты барар кэмнэ уруок аайы учуутал араас дабаабыннары биллэрэ – тутуннара сатыхтаах. Дабаабын ааттары кордорор бэлиэлэринэн наардаабын, синонимнарын, антонимнарын булуу уонна этиигэ туттуу корулуохтээх, дабаабын аат уоскээбит олобун булан ырытыы наада (саалаах, сарсыардааны).

Нууччалыы суруллар дабаабын ааттары сопко санарарга уонна суруйарга улэ ытыллыхтаах.

Туохтуур.

Туохтуур хайаабын, кии уонна предмет туругун бэлиэтиир, санаба аат тыл курдук угустук туттуллар. Уустук морфологическай тутуллаах. Этиигэ кэпсиирэ буолар. Кэпсиирэ буолбут туохтуурдар туяан буолбут аат тыллары, сирэй солбуйар ааттары кытта сирэйдэринэн, ахсааннарынан сопсобуу ситиминэн холбооллор. Солбуйар аатынан, аат тылынан, аат тыл суолтатыгар туттуллубут атын сана чаастарынан бэриллибит ойбос чилиэннэрин салайыы ситиминэн сыбыарылары ыларга куьэйэр. Туохтуур санааны атастаарга морфологическай форматын араастаан уларытар, атын сана чаастарын талбытынан уларытар грамматическай куустээх.

Хантан? тугу?

Холобур: *Мин мабаабынтан сана кинигэни атыыластым.* Бу этиигэ туяан уонна кэпсиирэ биир ахсаанна, бастакы сирэйгэ сопсоптуттэр.

Бастаан туохтуур суолтатын туьунан ойдобулу бэриллэр. Хайаабыны кордорор сана чаабын туохтуур дэнэр. Кини тугу гын? хайаа? диэн ыйытыларга хоруйдуур. Суун, тараан, улэлээ, аах, суруй, санар.

Уорэнээччилрэ эрчиллилэртэн туохтуур сана чаабын быьыытынан уратытын, ханнык ыйытыларга хоруйдуурун, этиигэ кэпсиирэ буоларын билиэхтээхтэр. Туохтуур ойдобулун, паараласпыт, комо туохтуурдары уорэтии, аат тылтан -лаа сыбыарыы комотунэн туохтууру уоскэтии туьунан билиилэрэ кэниэхтээх.

Пааралабар туохтуурдар иккиэн сирэй ахсаан сыбыарыларынын ылаллар, этиигэ кэпсиирэ буолаллар, икки ардыларыгар дефис турар. Пааралабар туохтуурдар ойдобуллэрэ коннору туохтуурдаабар ткиэн. Бар-кэл – элбэхтэ сырыт, суур-кот – элбэхтик суурэкэлээ. Пааралабар туохтуурдартан биирдэстэрэ толору суолталаах, иккиэ комо суолталаах, холобур, суур-кот диэн тылга иккиэ бэйэтин торут суолтатын сутэрэн комо суолталаммын.

Ардыгар пааралаар туохтуурдартан биирдэеэ толору суолталаах, иккиээ толору суолтата суох буолар. Холобур, бултаа-алтаа, корулээ-нарылаа.

Уорэнээччилэр паараласпыт уонна комо туохтуурунан бэриллибит кэпсиирэлээх этиилэри састаабынан ырытары сатыахтаахтар.

Туохтуур буолар уонна буолбат формалардаах. Буолар форма анал сыбыарыыта суох, буолбат форма -ма -ыма) сыбыарыынан уоскуур. Буолбат хайааыны кордорор туохтуурдар эмиэ сирэйдэринэн, ахсааннарынан, бириэмэлэринэн уларыяаллар. Уорэнээччилэр буолар хайааыны, кордорор туохтуурдар диэн ойдобулу ылаахтаахтар. Буолар хайааыны буолбат хайааыны курдук, эбэтэр тоттору уларытары сатыахтаахтар.

Туохтуур мирэйдэринэн, ахсааннарынан уларыыылары уорэтиигэ тордус кылааска улахан болбомто ууруллар.

Туохтуур сирэйдэринэн, ахсааннарынан уларыыытын сирэй солбуйар аакка тирэбирэн уорэтэр табыгастаах. Этиигэ кэпсиирэ сирэин, ахсааыны быбаарарга аат тылы сирэй солбуйар аатынан уларытыахха соп.

Туохтуур бириэмэлэрин уорэтэргэ хайааыны хаан буоларын кордорор тыллары сыбыары тутан быбаарар табыгастаах.

Туохтуур бириэмэтэ	Ыйытыылары	Холобурдар
Билини бириэмэ	Тугу гынар? хайыыр?	барар
Кэлэр бириэмэ	тугу гыныа? хайыай?	барыа
Ааспыт бириэмэ	тугу гыммыт? хайаабыт?	барбыт
	тугу гыммытай? хайаабытай?	барбыта

Туохтуур бириэмэлэрин, суолталарын уонна формаларын арааран ойдуургэ уонна туттаргат биир ахсаан уус сирэйэ суруннуур.

Солбуйар аат.

Солбуйар аат ойдобулун уорэнээччилэр тордус кылааска аан бастаан билсэллэр. Солбуйар ааттар тылынан дааны суругунан дааны санаба угустук туттуллар. Сирэй солбуйар ааттар: мин, эн, кини, биыги, эыги, кинилэр (алта тылынан бэриллэллэр, ол эрэри падежтарынан уларыдаахтарына 42 араастаналлар). Сирэй солбуйар ааты уорэтии уорэнээччилэр иккис – уус кылаастарга аат тылы уонна туохтууру уорэтэллэригэр ылбыт билиилэригэр тирэбириэхтээх. Кини сибээстээх санаба аат тылы солбуйар, араары падежтан ураты падежтар ыйытыыларыгар хоруйдуур, туохтууру кытта сирэйдэринэн, ахсааннарынан

сопсор. Тордус кылаас уорэнээчилэрэ солбуйар аат сирэйдэринэн, ахсааннарынан, падежтарынан уларыыыларынбилиэхтээхтэр, этиигэ ханныкчилиэн буолбутун быһаарыахтаахтар. Аат тыл падежтанытын учугэйдик ойдообут оҕолор сирэй солбуйар ааттары падежтар ыйытыыларыгар туруоран тургэнник ырытыахтара, этиигэ туһаан дуу, ойдоос чилиэн дуу буобутун тургэнник быһаарыахтара.

Сирэй солбуйар ааттар сирэйдэринэн уонна ахсааннарына уларыыыларын уорэнээчилэр туохтуур сирэйдэниитин туһунан уус кылааска ылбыт билиилэригэр тирэбирэн ойдотуллэр.

Сирэй солбуйар аат ахсааннарынан, сирэйдэринэн уларыыыта туохтуур уларыыытын кытта сибээстэнэр.

Сирэй солбуйар ааты начаальнай кылааска уорэтии сурун соруга сибээстээх санаба табыгастаахтык туттарга эрчийии буолар. Оҕолор суругунан даһаны, тылынан даһаны санаба биир аат тылы этии аайы хатылаан тутталлар. Ол сана стилин, культуратын улаханлык намтатар. Оҕолор сирэй солбуйар ааттары аат тыллары кытта сибээстээх санаба сопко дьуорэлээн туттарга уорэтиллиэхтээх. Ол иһин сирэй солбуйар ааты уорэтии сибээстээх сананы сайыннарар улэни кытта тэннэ барар.